

CHRISTENDOM, ISLAM EN DE STAAT HOE HET BEGON, HOE HET VERDERGING EN EEN EPILOOG OVER GODSDIENSTVRIJHEID

Het christendom had vanaf het eerste begin een heel andere verhouding tot de staat dan de islam. Dat zegt lang niet alles over hoe het nu is, toch kan het verhelderend zijn dat verschillende begin in gedachten te houden.

Christendom en de staat

Het christendom bestond al eeuwen, ver buiten het centrum van de macht, voordat het voor de eerste keer staatsgodsdienst werd. Maar toen het in de vierde eeuw na Christus opklom tot staatsgodsdienst was dat wel meteen in, naast China, de grootste staat van die tijd: het Romeinse rijk. Het christendom ontstond in een oostelijke grensprovincie van het rijk en lang, ook of misschien wel vooral toen het zich over meer provincies verspreidde, was de verhouding tussen christendom en staat vijandig. De Romeinse staat stelde zich tolerant op tegenover andere godsdiensten, op voorwaarde dat zij respect toonden aan de oude Romeinse goden en daarmee aan de Romeinse staat. Zonder dit respect, dachten de Romeinen, zou hun staat ten onder gaan. Dat leverde alleen blijvende problemen op met twee godsdiensten die maar één god erkenden en uitdroegen dat het een zonde was om in het bestaan van meer goden te geloven, het christendom en de joodse godsdienst waaruit het christendom was voortgekomen. De aanhangers van de joodse godsdienst waagden zich een paar keer aan opstanden tegen het Romeinse gezag, die hard werden neergeslagen, maar ze richtten zich niet op het bekeren van andersgelovigen. Daarmee was hun godsdienst in Romeinse ogen niet heel bedreigend. De christenen waren gevaarlijker, zij probeerden wel anderen te bekeren. De Romeinen noemden het christendom niet een godsdienst maar een bijgeloof, niet een *religio* maar een *superstitio*. Een vroeg voorbeeld van een poging om een godsdienst de acceptatie als godsdienst te onthouden door te zeggen dat het geen godsdienst was maar iets anders. Recentelijk werd 'niets meer dan een politieke ideologie' populair.

Omgekeerd was voor de christenen de Romeinse staat de afgoden aanbeddende vijand, waarmee je weinig en het liefst niets te maken wilde hebben. Meestal konden christenen zich ook afzijdig houden, gewoonlijk liet de staat het christendom met rust. Soms vervolgde een keizer of een plaatselijke gouverneur de christenen. Twee korte periodes halverwege de derde eeuw gebeurde dit voor het eerst systematisch in wetgeving en dat werd herhaald in het begin van de vierde eeuw: de christenen werd opgedragen publiekelijk de Romeinse goden te eren, wie dat weigerde kon de doodstraf krijgen. In delen van het rijk werd de straf ook uitgevoerd.

En toen, tot verrassing van de christenen, draaide het plotseling om. Nadat een voorganger de laatste vervolgingsgolf al had beëindigd verklaarde keizer Constantijn, eerst nog samen met een medekeizer, het christendom tot een voor Romeinse burgers toegestane godsdienst. Later in zijn regering verleende hij de christelijke kerkorganisatie bovendien allerlei fiscale en juridische gunsten. We slaan nu even over waarom Constantijn dit deed. Daarover is veel geschreven, ook door ondergetekende. Het belangrijkste hier is dat het christendom tot dan toe door de staat niet eens werd geaccepteerd als godsdienst en opeens kreeg het de bescherming van een keizer. Op zijn sterfbed liet Constantijn zich dopen. Zijn meeste opvolgers zetten zijn beleid voort, op een na waren ze zelf ook christenen. Onder deze machtige bescherming begon het christendom te groeien. Naar schatting vormden de christenen aan het begin van de vierde eeuw 5 tot 10% van de bevolking van het Romeinse rijk. Ongelijk verdeeld, ze woonden vooral in de oostelijke provincies. In de tweede helft van de vierde eeuw is het aandeel van de christenen waarschijnlijk al boven de 50% gekomen.

Aan de nieuwe voorspoed zat voor het christendom wel een andere kant. In ruil voor de bescherming en begunstiging moest de christelijke kerk accepteren dat de keizer zich met de interne aangelegenheden van de kerk kon bemoeien. Constantijn en zijn opvolgers wilden van de christelijke kerk vooral één ding: interne eenheid. De kerk kon die niet altijd leveren en dan bemoeiden de

keizers zich er persoonlijk mee. Constantijn zelf schiep het precedent, hij riep kerkconcilies bijeen, zette de bisschoppen onder druk om tot eensgezinde opvattingen over de leer te komen. Welke opvatting het won lijkt voor hem van minder belang te zijn geweest. De bisschoppen die bleven weigeren om met het kerkelijke meerderheidsbesluit in te stemmen werden door hem verbannen.

De christelijke kerk kon niet meer volhouden dat de staat de vijand was. De eerste die de nieuwe verhouding formuleerde was bisschop Eusebius van Caesarea, ook de eerste biograaf van Constantijn. Hij zei dat het Romeinse rijk door God was geschapen om de wereld te veroveren, zodat de hele wereld voor de christenen bereikbaar werd en kon worden bekeerd. Waarna het Romeinse rijk een christelijk rijk zou worden, namens God geregeerd door een christelijke keizer. Dat werd de opvatting van de kerk. Die kreeg een lang leven, ik kan me de redenering dat het heidense Romeinse rijk was geschapen om de wereld toegankelijk te maken voor het christendom nog herinneren uit mijn eigen jeugd.

Eerst overkwam dit alles de christenen. Ze reageerden opgetogen over hun nieuwe vrijheid of boos over de steun van een keizer aan een volgens hen verkeerde opvatting over de leer, maar meestal bleef het bij inderdaad reageren. Vanaf de jaren tachtig van de vierde eeuw begonnen bisschoppen en monniken zelf het initiatief te nemen, zelfbewust vroegen ze om maatregelen tegen de oude godsdiensten. De bisschoppen kwamen nu ook steeds vaker uit het Romeinse establishment, met de bijbehorende opleiding en bestuurlijke ervaring. Mede onder hun druk werden in 391 en nog strenger in 392 alle andere godsdiensten verboden, met uitzondering van de joodse godsdienst die, voorlopig, een gedoogstatus kreeg. Het christendom was staatsgodsdienst geworden.

De scheiding van oost en west

Staat en christendom hadden een bondgenootschap gesloten. Die staat was niet meer het oude klassieke Romeinse rijk. Het Romeinse rijk heeft wonderlijk lang bestaan, maar in de derde eeuw was het door niet ophoudende interne machtsstrijd bijna uiteengevallen. Het werd gered door de voorgangers van Constantijn, net als Constantijn zelf krachtige soldatenkeizers, met een hoofdrol voor keizer Diocletianus. Om te voorkomen dat het nog eens in zo'n crisis zou komen begon Diocletianus het rijk drastisch te hervormen, Constantijn voltooide de hervorming en voegde er zijn begunstiging van de christenen aan toe. Het oude Romeinse rijk had, op het leger en het rechtstelsel na, zwakke staatsinstellingen. De vroegere keizers hadden geregeerd met behulp van een kleine groep persoonlijke assistenten. Het recht op belastinginning bijvoorbeeld werd verkocht aan particulieren en alleen de meest capabele keizers konden goed toezicht organiseren: in de normale tijden van weinig toezicht was de onvrede groot en de opbrengst laag. Diocletianus introduceerde een bestuursapparaat dat ook onder zwakke keizers zou kunnen blijven functioneren. De persoonlijke assistenten werden vervangen door ambtenaren in dienst van de staat, met vaste rangen, salarissen en procedures. Het voorbeeld voor de latere Europese staten. Het belastingstelsel werd volledig gereorganiseerd en de inning was voortaan een taak van de ambtenaren. Het in elkaar gestorte geldstelsel werd opnieuw opgebouwd. Het leger werd gemoderniseerd. Waar maar mogelijk werden militair en burgerlijk bestuur van elkaar gescheiden. Onveranderd bleef het rechtstelsel. Diocletianus en Constantijn werden veel meer dan de vroegere keizers absolute vorsten, toch bleven alle vrije inwoners van het rijk burgers, met in wetten vastgelegde burgerrechten en burgerplichten. Voor vrouwen waren de burgerrechten wel beperkter dan voor mannen. En slaven waren niet vrij, dus helemaal geen burgers. Een van de burgerplichten was vanaf het einde van de vierde eeuw het volgen van de leer van de christelijke kerk. In de Latijnse wetgeving werd die, naar een van oorsprong Grieks woord, de katholieke, algemene kerk genoemd. In het oosten van het rijk, waar de conflicten over de leer het hevigst waren, koos de kerk voor een ander Grieks woord: orthodox, rechtzinnig.

In de vijfde eeuw ging het in het westen van het rijk ondanks de hervormingen alsnog mis. Het rijk was aan het einde van de vierde eeuw administratief opgedeeld in twee helften en de westelijke helft beleefde een perfecte storm van zwakke leiders, interne verdeeldheid, dom beleid en

pech. Wat in de derde eeuw in het hele rijk net goed was gegaan ging nu in het westen net fout. Steeds meer provincies kwamen in handen van Germaanse volken die de Rijn overtrokken om deel van de Romeinse wereld te worden, maar met behoud van hun wapens en onder hun eigen leiders. De oostelijke helft van het Romeinse rijk werd juist alleen maar sterker. De staatsinstellingen functioneerden behoorlijk efficiënt, de financiële huishouding was gezond, de legers konden de grenzen gemakkelijk verdedigen. Het rechtssysteem bloeide als nooit tevoren. De oude wetten werden herordend en ontdaan van interne tegenspraak. Er waren altijd al particulier opgeleide advocaten en juridische adviseurs geweest. Nu stichtte de staat voor het eerst zelf juridische opleidingen, betaald door de staat, die verplicht werden gesteld voor alle ambtenaren die recht moesten spreken. De rechtspraak werd daarmee niet onafhankelijk gemaakt, wel verder geprofessionaliseerd.

Vanaf de politieke scheiding tussen oost en west in de vijfde eeuw valt de geschiedenis van het christendom als staatsgodsdienst uiteen in twee geschiedenissen. In het oosten bleef het de godsdienst van een sterke staat. Daar werd het Romeinse rijk pas echt het christelijke rijk zoals Eusebius het had voorzien, onder een keizer die steeds meer beschouwd werd als de vertegenwoordiger en zelfs afbeelding van God op aarde. De staat had in dat bondgenootschap de leiding. De hoogste geestelijke in het oosten, de patriarch van de oostelijke hoofdstad Constantinopel, kreeg het recht om nieuwe keizers te kronen, maar dat was maar een deel van de ceremonie en over hun benoeming had hij niets te zeggen. Omgekeerd werden de patriarchen van Constantinopel en de andere belangrijke steden weliswaar gekozen door medegeestelijken, toch was hun benoeming pas geldig, en dat was geen formaliteit, na instemming van de keizer.

Tot het bondgenootschap tussen kerk en staat behoorde dat de kerk ook de oude, seculiere Romeinse wetgeving accepteerde. Wel kregen de wetsverzamelingen een voorwoord waarin God de bron ervan werd genoemd. En in de wetgeving werden steeds vaker interne kerkreglementen opgenomen, de canonieke wetten, waarmee deze de kracht van staatswetten kregen. Het deel van de oude Romeinse wetgeving waar de kerk zich het moeilijkst bij kon neerleggen, omdat het te sterk botste met de christelijke normen, was de huwelijkswetgeving. Het huwelijksrecht was in de Romeinse wetgeving contractrecht, vastgelegd werd wie wat kreeg bij scheiding of dood. Wie weinig te verdelen had kon gewoon samenwonen, ook in vastgelegde huwelijken ging scheiden gemakkelijk en hertrouwen was normaal. De kerk vond dat een huwelijk voor altijd was en probeerde scheiding en hertrouwen moeilijk tot onmogelijk te maken. Dat werd een langdurige kwestie. De staat scherpte de wetten regelmatig aan, maar pas rond 900 werd door de keizer in Constantinopel verordend dat wie wilde trouwen de kerkelijke zegen nodig had en pas ver in de elfde eeuw dat in huwelijkszaken de kerkelijke opvatting altijd voorrang had boven de wetten van de staat.

In de zesde eeuw voelde het oostelijke Romeinse rijk zich sterk genoeg om het westen te heroveren. Het lukte gedeeltelijk. Italië bijvoorbeeld werd eerst helemaal heroverd, waarna de helft weer moest worden prijsgegeven. Met als gevolg dat de oude hoofdstad Rome een onder Constantinopel vallende grensstad werd, met misschien vijftigduizend inwoners binnen muren die bedoeld waren voor een miljoen. Een van die inwoners was de patriarch van Rome, die juist in deze tijd in navolging van de patriarch van Alexandrië de titel paus kreeg.

De crisis in het oostelijke rijk kwam in de zevende eeuw, toen de Arabieren binnenvielen. Het oostelijke rijk overleefde, maar het grondgebied was daarna een stuk kleiner en in de overlevingsstrijd had het rijk zich zo moeten aanpassen dat het later wel het Griekse of Byzantijnse rijk is genoemd. De taal van het leger en de wetgeving bijvoorbeeld werd nu inderdaad Grieks, de spreektaal van het oosten, in plaats van Latijn. Toch bleef het fundament Romeins en het rijk zelf en de bureaus bleven het altijd het Romeinse rijk noemen. Een van de veranderingen in de crisis van de zevende eeuw was dat er een einde kwam aan de gedoogstatus van de joodse godsdienst. Tot dan toe werd het als een christelijke plicht beschouwd om te proberen de joden tot het christendom te bekeren, maar met de in wetten vastgelegde toevoeging dat dwang daarbij niet was toegestaan. In de loop van de zevende eeuw verdween deze bescherming en kwamen er wetten die de joden opdroegen om zich te bekeren.

De geschiedenis van het westen, dat na de oostelijke heroveringen was ingekrompen tot wat nu West-Europa heet, liep heel anders. Daar werd het christendom de staatsgodsdienst van zwakke

staten. De meeste Germaanse volken die in het westen van het Romeinse rijk koninkrijken stichtten hadden zich al bekeerd voordat ze de Rijn overtrokken, zij het tot een andere vorm van het christendom, het arianisme. En zo waren er in het westen een tijd twee, elkaar beconcurrerende christelijke kerken. Ten slotte won de oude Romeinse, katholieke kerk. Die kreeg steeds nadrukkelijker de paus van Rome als leider, vooral nadat de paus zich halverwege de achtste eeuw onafhankelijk van de keizer in Constantinopel ging opstellen en hij, in plaats van een van de patriarchen van het oostelijke Romeinse rijk, de enige patriarch werd van het westen. In het westen had de kerk niet meer te maken met door een krachtige staat gehandhaafde, seculiere wetten. Met de Romeinse staat verdween daar ook het Romeinse recht. Het werd vervangen door vormen van gewoonterecht, met voorrang voor de kerkelijke, op de bijbel gebaseerde opvattingen. Al waren de nieuwe staten vaak te zwak om welk recht dan ook te handhaven. In het westen verdween eveneens de gedachte dat de inwoners van een staat burgers waren, ze werden onderdanen van koningen.

Het duurde eeuwen voor er in het westen opnieuw staten ontstonden waarin een vorm van staatsapparaat werd opgebouwd. Tussen de nieuwe, sterkere staten en de door de paus aangevoerde kerk ontstond een machtsstrijd, niet over het principe van hun bondgenootschap, wel over de vraag wie daarin de leiding had.

De islam en de staat

De islam werd niet zoals het christendom de staatsgodsdienst van een al bestaande staat, maar van een door aanhangers van de islam gestichte nieuwe staat.

Ondanks de politieke verbroekeling van de westelijke helft van het Romeinse rijk in de vijfde eeuw was het hele Middellandse-Zeegebied christelijk gebleven. Zij het in sommige nieuwe Germaanse koninkrijken christelijk in een andere vorm. Het was een christelijk gemenebest waarin ook de politiek onafhankelijke Germaanse koninkrijken de christelijke keizer in Constantinopel eerden als de hoogste macht op aarde, zolang hij maar geen legers of vloten op ze afstuurde. Dat veranderde met de Arabische veroveringen van de zevende eeuw.

De islam bestond toen net, Mohammed had de stammen op het Arabische schiereiland in de decennia voor de veroveringen bekeerd en verenigd. Terwijl hij dit deed vocht het oostelijke Romeinse rijk een verwoestende oorlog uit met het Perzische rijk, de erfvijand en enige grote buurstaat van het Romeinse rijk. De oorlog eindigde in 628 met een Romeinse overwinning en zo'n grote chaos in het Perzische rijk dat het lang duurde voor er een functionerend vredesverdrag was. Ook het Romeinse rijk was uitgeput. De rijken kregen geen tijd om weer op krachten te komen. Mohammed stierf in 632, even leken de Arabische stammen weer uiteen te vallen, maar Mohammeds opvolger herstelde de eenheid. Herenigd begonnen ze net als vroeger plundertochten op Romeins en Perzisch gebied te organiseren. Ze ontdekten snel dat ze anders dan vroeger weinig tegenstand kregen, hielden op met plunderen en gingen over op een systematische veroveringscampagne: de resterende Perzische en Romeinse legers werden verslagen en met de bevolking werden verdragen gesloten. In de verdragen, die ze nauwgezet nakwamen, beloofden de Arabieren bezittingen en godsdiensten met rust te laten, zolang zij maar werden erkend als de nieuwe heersers. Het Romeinse rijk verloor de provincies Syrië, Palestina en Egypte en later ook de kustgebieden van Noord-Afrika. Het Perzische rijk werd zelfs helemaal veroverd. De Arabieren wilden de inwoners van hun nieuwe gebieden niet eens bekeren, een eeuw lang beschouwden ze het aanhangen van de islam als een Arabisch voorrecht.

De eerste halve eeuw bouwden ze ook niet een eigen staat op. Ze regeerden als een kleine bovenlaag over de oorspronkelijke bevolkingen en maakten met wat kleine aanpassingen gebruik van de bestaande bestuursapparaten en belastingstelsels. Toen ze besloten dat het tijd werd voor een eigen staat konden ze van onderdeel tot onderdeel kiezen voor het Romeinse of het Perzische voorbeeld. Voor de verhouding tussen staat en godsdienst werd dat het Perzische voorbeeld.

Ook het Perzische rijk had een staatsgodsdienst gehad. Het zoroastrisme, zoals het meestal wordt genoemd, 'de goede godsdienst' volgens de aanhangers, waarin alles draaide om de strijd

tussen goed en kwaad. Ooit gesticht door Zarathoestra of op zijn Grieks Zoroaster. Het is niet zeker wanneer dat 'ooit' was. Er zijn uit de late oudheid weinig documenten overgebleven en het sterkst geldt dat wel voor de grootste verliezer van de zevende eeuw na Christus, Perzië. De meeste historici gaan er tegenwoordig vanuit dat Zarathoestra leefde in de periode tussen 1400 en 1200 voor Christus, ten noorden van wat later Perzië ging heten. Eeuwen na Zarathoestra zou een deel van de bevolking naar het zuiden zijn getrokken, zij werden de Perzen en ze namen hun godsdienst met zich mee. Het lijkt erop dat het zoroastrisme steeds de heersende godsdienst van de diverse Perzische rijken is geweest en in het bijzonder, compleet met heilige boeken en een goed georganiseerde priesterstand, van het Nieuw-Perzische rijk dat vanaf de derde eeuw na Christus de grote tegenstander van het Romeinse rijk werd. De kern van dat rijk bestond uit het huidige Iran en Irak. In Iran, het 'eigenlijke' Perzië, volgde de bevolking de leer van Zarathoestra, maar in Irak, de laagvlakte van de Tigris en de Eufraat, lag dat anders. Het Nieuw-Perzische rijk had er weliswaar het bestuurscentrum gevestigd, met de hoofdstad Ctesifon, de Perzen zelf vormden er een minderheid. Daar bestond de bevolking voor een groot deel uit christenen en joden en had zich 'het Perzische model' ontwikkeld: christenen en joden accepteerden het gezag van de Perzische staat, betaalden een belasting, en werden in ruil daarvoor erkend als godsdienstige gemeenschappen die zich in hoge mate zelf konden besturen. De Perzen deden weinig moeite om christenen of joden te bekeren, gewoonlijk beschouwden ze het volgen van hun staatsgodsdienst als een Perzisch voorrecht.

Toen de Arabieren aan het eind van de zevende eeuw hun eigen staat gingen opbouwen kozen ze niet voor het Romeinse model van burgers met burgerrechten en burgerplichten, maar voor het in Irak ontwikkelde Perzische model. Logisch, gezien hun minderheidspositie. De verdragen uit de veroveringstijd werden bekrachtigd in een staatsbestel waarin christenen, joden en de volgers van Zarathoestra in ruil voor een extra belasting werden erkend als geloofsgemeenschappen met vergaande vormen van zelfbestuur, inclusief het recht op publieke aanwezigheid van hun godsdiensten. Nadat de Arabieren later in het oosten gebieden met boeddhistische bevolkingen hadden veroverd ging hetzelfde gelden voor de boeddhisten. Men was geen burger met voor iedereen geldende rechten en plichten, maar lid van een geloofsgemeenschap met bijzondere, voor die gemeenschap geldende rechten en plichten.

De nieuwe Arabische staat werd opgebouwd onder leiding van de dynastie van de Omayyaden, genoemd naar een voorouder. De feitelijke stichter van de dynastie, maar nog niet van de staat, was Muawiya, die tijdens de veroveringen gouverneur van Syrië werd en zijn tijd vooral moest besteden aan oorlog tegen de Romeinen en een interne Arabische burgeroorlog. De burgeroorlog ging over de vraag wie de vierde opvolger van Mohammed zou worden, de vierde kalief: Mohammeds schoonzoon Ali of Muawiya zelf. De aanhangers van Ali werden bekend als de sjiieten, letterlijk volgelingen. Dat was toen nog niet de aanduiding van een religieuze stroming. Muawiya won. Waarna een van zijn opvolgers, Abd al-Malik, aan de opbouw van de Arabische staat begon.

Halverwege de achtste eeuw werd de Omayyadische dynastie na een nieuwe burgeroorlog afgezet en ging de Abbasidische dynastie regeren. Dit is wel de Abbasidische revolutie genoemd. Ondanks de Arabische gedachte dat het volgen van de islam een voorrecht was van Arabieren hadden toch groepen niet-Arabieren zich tot de islam bekeerd. Deze niet-Arabische moslims waren in een tweederangs positie. Ze hadden een Arabische voogd nodig en moesten nog steeds de belasting voor de niet-islamitische geloofsgemeenschappen betalen. De Abbasidische revolutie maakte daar een eind aan, voortaan stonden niet-Arabische moslims gelijk aan Arabische. Daarna bekeerden meer christenen, joden en zoroastriërs zich en langzaam ontwikkelde zich een islamitische bekeringsijver vergelijkbaar met de christelijke. Toch duurde het eeuwen voor de islam overal de godsdienst van de meerderheid was. Het eerst gebeurde dat in Noord-Afrika. Vervolgens kwam Perzië. In Syrië, Egypte en Irak was de bevolking waarschijnlijk pas vanaf eind tiende eeuw of nog later in meerderheid islamitisch.

Na de Abbasidische revolutie begonnen de sjiieten zich steeds meer afzonderlijk te organiseren, in stromingen binnen de islam met eigen en vaak ook onderling uiteenlopende ideeën over wie de werkelijke opvolgers van Mohammed waren. Of waren geweest, want de sjiieten gingen

geloven dat aan de reeks werkelijke opvolgers een einde was gekomen en dat de laatste zich verborgen hield, de verborgen imam, die eens zou terugkeren om een rechtvaardige regering te vestigen. Tegenover hen kwamen de soennieten te staan, wel eens omschreven als alle moslims die geen sjiïeten zijn. Vooral onder de Abbasidische, soennitische dynastie ontwikkelde zich het islamitische recht. Al keken de Arabieren natuurlijk ook in hun wetgeving naar de Romeinse en Perzische voorbeelden, ze baseerden hun recht in de eerste plaats op de normen van hun godsdienst. De kaliefen hielden zich daarbij gewoonlijk op de achtergrond. Ze waren naast wereldlijk heersers de beschermers van de islam, maar lieten de vertaling van de koran en de andere islamitische boeken in wetsregels zoveel mogelijk over aan de islamitische rechtsgeleerden. Die organiseerden zich in rechtsscholen, waarvan sommige de oude islamitische teksten letterlijk namen en andere vrijer waren in hun interpretatie. Tussen de scholen kon het debat stevig zijn, meestal kwamen ze uiteindelijk tot een consensus. Lukte dat niet, dan kon de kalief optreden als scheidsrechter. De sjiïeten ontwikkelden hun eigen rechtsscholen.

Hoe het verderging

Het oostelijke Romeinse rijk herstelde zich van de Arabische aanvallen en beleefde een eeuwenlange nieuwe opbloei. Vanaf het eind van de elfde eeuw moest het zich verweren tegen islamitisch geworden Turkse volken, er begon een tijd van neergang, opkrabbelen en weer neergang. Een fatale tegenslag was de plundering van Constantinopel in 1204 door westerse kruisvaarders die eigenlijk op weg waren om verder naar het oosten tegen moslims te vechten. Het Romeinse rijk hield op te bestaan toen in 1453 Constantinopel werd veroverd door een nieuw Turks rijk dat naar de stichter het Ottomaanse rijk is genoemd. De oostelijke Romeinse staat had geen opvolger, maar de oostelijke christelijke kerk overleefde, zowel in de gebieden van het voormalige Romeinse rijk als in een land dat vanuit Constantinopel tot het christendom was bekeerd, Rusland. De kerk kreeg daar de positie die het in het oostelijke Romeinse rijk had gehad: prominent aanwezig bij elk kroningsceremonieel, maar de leiding in het bondgenootschap lag bij de staat. In het begin van de twintigste eeuw werd de alliantie hardhandig verbroken en de kerk zelfs uit de openbare ruimte verdreven, maar aan dat experiment is nog voor het einde van de eeuw alweer een einde gemaakt. Het bondgenootschap onder leiding van de staat is terug en de Russische staat en de Russische orthodoxe kerk verdedigen samen wat ze nu 'de traditionele waarden' noemen.

De machtsstrijd in het westen over wie de leiding had duurde lang. De eerste nieuwe Europese staten probeerden in alles het Romeinse rijk na te volgen, het westelijke Romeinse rijk dat voortleefde in de herinnering en de reëel bestaande Romeinse staat in het oosten. De koningen van het Duitse rijk dat ontstond in de tiende eeuw begonnen doelbewust aan een expansie naar Italië om zich in Rome door de paus tot keizer te laten kronen. Tot woede van de keizers in Constantinopel die zich als de enige christelijke keizers beschouwden. En de pausen wilden wel kronen, maar niet louter als onderdeel van het ceremonieel. In een tegenoffensief stelden zij zich meer en meer op als de door God uitgekozen werkelijke leiders van Europa aan wie koningen en keizers zich moesten verantwoorden, ook in wereldlijke zaken. Koningen en Duitse keizers benoemden vaak bisschoppen in wereldlijke functies, stonden zij dan onder de koning of keizer of onder de paus? Eerst wonnen de pausen. In de twaalfde en dertiende eeuw werd de paus zelfs formeel leenheer van enkele koningen, zoals die van Engeland. Daarna verschoof de macht langzaam naar de staten. Ondertussen was in West-Europa het Romeinse recht herontdekt, in de vorm waarin het in het oostelijke Romeinse rijk was herordend. Zo deden de oude Romeinen het dus, ze hadden een systematisch opgezette wetgeving die meer was dan uitleg van de bijbel of gewoonterecht. Het kostte tijd, maar uiteindelijk werd het herontdekte Romeinse recht in veel Europese landen de basis van nieuwe wetgevingen.

Het bondgenootschap tussen kerk en staat zelf stond in Europa niet ter discussie, ook bijna niet tijdens de hervorming van de zestiende eeuw die uitliep op een splitsing van de katholieke kerk. Terwijl de hervorming toch sterk terugkeek naar het vroege christendom, de tijd van voor het bondgenootschap. Alleen kleine groepen trokken de consequentie en kozen voor een bestaan buiten

de macht, voor zover ze daarvoor van de katholieke of hervormde kerk de kans kregen. Het duurde tot de verlichting en de Amerikaanse en Franse omwentelingen van de achttiende eeuw voor het bondgenootschap zelf werd aangetast. Eindelijk ook werden de onderdanen van de koningen weer burgers van een staat. Wel waren de burgerrechten, net als in het Romeinse rijk, voor vrouwen voorlopig beperkter dan voor mannen en vielen slaven er helemaal buiten. Nieuw was de gedachte om de rechterlijke macht onafhankelijk te maken en te scheiden van de wetgevende en de uitvoerende macht, daar waren zelfs de Romeinen niet op gekomen.

Het Arabische rijk brak uiteen in diverse Arabische rijken en bijna alle werden ten slotte veroverd door het Turks-Ottomaanse rijk. De Ottomaanse staat nam het Perzische model over van de Arabieren en vervolmaakte het. In het begin van de twintigste eeuw was het ook voor dit rijk voorbij. De nieuwe Turkse republiek brak radicaal met het verleden en scheidde de islam en de staat, de inwoners werden burgers en de staat werd seculier, wat niet iedereen blijvend accepteerde. De voormalige Arabische provincies van het Ottomaanse rijk werden na een koloniaal-Europese tussenperiode nieuwe Arabische staten. Al verschilt het van land tot land, hun geschiedenis sindsdien is vooral een worsteling om een eigen weg te vinden waarbij zo'n beetje alles al is geprobeerd: Arabisch nationalisme, Arabisch socialisme, combinaties van politieke dictatuur en religieuze vrijheid. De laatste tijd willen velen een terugkeer naar de oorsprong van de islam, maar wie stelt vast hoe die oorsprong eruit zag? Moet het recht weer gebaseerd worden op uitleg van de koran en de andere oude islamitische geschriften? En moeten de religieuze minderheden worden georganiseerd in geloofsgemeenschappen volgens het door de Ottomanen vervolmaakte Perzische model? Zijn de leden daarvan dan staatsburgers of inwoners met een aparte status? De conflicten zijn heftig, vaak gewelddadig, en de uitkomst is onzeker.

Een speciale plek is er voor Iran, zoals Perzië nu heet, tegenwoordig een land met een grotendeels sjiietische bevolking. Daar geldt sinds 1979 een grondwet waarin een poging is gedaan een oplossing te vinden voor het oude sjiietische probleem: hoe regeer je een land in afwachting van de terugkeer van de verborgen imam? Want pas dan zal er een rechtvaardige regering zijn, tot die tijd hooguit een gewenste. Moeten sjiieten zich in de tussentijd wel met de staat bemoeien of kunnen ze zich beter afzijdig houden? In Iran wordt zolang de verborgen imam niet is teruggekeerd de regering gekozen, maar ze staat onder de hoede van een raad van sjiietische rechtsgeleerden.

Epiloog: godsdienstvrijheid

Christendom en islam begonnen hun verhouding tot de staat verschillend, met nog steeds zichtbare erfenissen. Wat zegt dat verschil over godsdienstvrijheid? Was wie godsdienstvrijheid zocht beter af onder het christendom of onder de islam? Dat hing er vanaf. Wie in een christelijke staat leefde, en burger of onderdaan was, had te maken met de algemene plichten voor burgers of onderdanen en de mate waarin de staat toezag op nakoming. Meestal was een van de algemene plichten het lidmaatschap van de christelijke kerk, of een bepaalde christelijke kerk, en wanneer de staat daartoe de kracht had was de handhaving vaak streng. Vanaf de late middeleeuwen werd met de invoering van de inquisitie de handhaving in steeds meer staten in het christelijke westen zelfs strenger, de kerk mocht nu de zwaarst mogelijke straffen uitdelen die vervolgens door de staat werden uitgevoerd. Een teken dat het ook anders kon gaf de eind zestiende eeuw gestichte Nederlandse republiek. Wie niet tot de hervormde staatskerk behoorde kon meestal de eigen godsdienst volgen, zij het verscholen. De openbare ruimte was voor de staatskerk. En in tijden van spanning moest wie niet tot de staatskerk behoorde, of kritiek had, voorzichtiger zijn dan in perioden van ontspanning. Vergeleken met de huidige normen is dat weinig, in vergelijking met hoe het toen in de omringende landen ging was het veel. Terwijl de feitelijke stichter van de nieuwe Nederlandse staat toch werd vermoord door wat je nu een religieuze fanaticus of terrorist zou noemen, in dit geval een katholieke. In de omringende landen gingen de godsdienstoorlogen nog een tijd door. Later drong ook daar het besef door dat op deze manier de ellende nooit zou ophouden.

In de islamitische staten hing het er vanaf hoe goed de bescherming van de niet-islamitische geloofsgemeenschappen werd gehandhaafd. Soms trad een machthebber op tegen het tonen van christelijke afbeeldingen in de openbare ruimte of zette hij andersgelovigen onder druk om zich tot de islam te bekeren, maar in het eerste halve millennium van de islam bleven de verhoudingen meestal goed. Joden en christenen werden regelmatig uitgenodigd om minister of staatsadviseur te worden, bijvoorbeeld door de sjiiitische tegenkaliefen die in de tiende eeuw de macht kregen in Egypte. Bekender in het westen, maar niet uitzonderlijk in de islamitische wereld, sjiiitisch of soennitisch, zijn de tolerante eeuwen onder de soennitisch-islamitische regeringen in Spanje. De eerste grote golf van gedwongen bekeringen tot de islam begon in de dertiende eeuw, in reactie op de Mongoolse veroveringen die een eind maakten aan het kalifaat van de Abbasieden en ook de andere islamitische staten in hun voortbestaan bedreigden. Daarnaast veranderde de situatie alleen al naar mate meer christenen, joden en aanhangers van Zarathoestra zich tot de islam bekeerden en de niet-islamitische gemeenschappen getalsmatig kleiner werden. Langzamerhand werd de oude beschermingsbelasting voor de grote niet-islamitische geloofsgemeenschappen een boete voor religieuze minderheden, soms gepaard met de vernederende plicht om speciale kleren of andere symbolen te dragen. Toch kon wie godsdienstvrijheid zocht lange tijd vaak beter naar islamitische staten gaan dan naar christelijke.

Het nieuwe Ottomaanse rijk nam de bescherming weer serieus, met uitzonderingen, en was samen met de Nederlandse republiek de uitwijkplek voor de joden die in de zestiende en zeventiende eeuw moesten vluchten voor de inquisitie in Spanje en Portugal. Maar toen het Ottomaanse rijk in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw steeds verder uiteenviel begon een nieuwe periode van zware druk op de niet-islamitische geloofsgemeenschappen. In veel islamitische landen gaat die druk tot op de dag van vandaag door. De christelijke gemeenschappen in Egypte, Syrië en zelfs Irak bestaan nog steeds, maar ze zijn veel kleiner geworden. We leven nu in eeuwen waarin je voor godsdienstvrijheid vaak, niet altijd, beter terecht kunt in christelijke of voorheen christelijke staten.

Maar dat kan allemaal natuurlijk ook weer veranderen.

Uitvoeriger en verhalender heb ik over 'hoe het begon' verteld in *De vierde eeuw, of hoe het christendom staatsgodsdienst werd* en *De lange zevende eeuw, of hoe christendom en islam de macht verdeelden*. Beide boeken hebben een slothoofdstuk met een opgave van bronnen uit de tijd zelf, latere 'bronnen-uit-de-tweede-hand' en moderne wetenschappelijke literatuur. Voor wat ik hierboven schreef over het zoroastrisme moet nog een titel worden toegevoegd: Mary Boyce, *Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge, Londen en New York, 2001.